

idiolect symbols conception is introduced and its functioning as of an important means of creation of poetic implied sense by which objective interpretation the rendering reconstruction of subsemantic image in poetry is directly influenced.

Key words: image structure, macroimage, interpretation, translation model, symbol, idiolect symbols, poem implied sense, decoding, subsemantic image, adequate translation.

Стаття надійшла до редакції 21. 11. 2012 р.

Прийнято до друку 21. 12. 2012 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Лєснова В. В.

І. Г. Скиба (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2'374.,188/191"(043.3)

**СЛОВНИКИ Є. ЖЕЛЕХІВСЬКОГО, С. НЕДІЛЬСЬКОГО
ТА ЗА РЕДАКЦІЄЮ Б. ГРІНЧЕНКА
ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
НАЗВ СПОРІДНЕНОСТІ**

Назви спорідненості і свояцтва (далі НС) є одним з давніх і найбільш досліджених шарів питомої української лексики, що бере свій початок в індоєвропейському лексичному фонді, пройшла становлення в праслов'янську й спільнослов'янську добу. Докладний аналіз НС здійснив А. Бурячок, у роботі якого розглянуто лексику, уживану для позначення родинних стосунків у літературній і діалектній мові; історію виникнення й розвитку назв простежено порівняно з відповідними назвами інших індоєвропейських мов; приділено увагу розкриттю стилістичного використання, семантики, словотворчих можливостей НС, а також вагомості в загальному слов'янському складі української мови [Бурячок 1961: 2]. Семантику НС висвітлено в студіях О. Трубачова [Трубачёв 1959: 210] та О. Семенов [Семенов 1998: 36], якою здійснено також етимологічний аналіз НС з урахуванням структури значень, синонімічності назв, ролі у фразеологічних зворотах.

Дослідники виділяють ступені спорідненості по прямій і боковій лініях I, II, III ступенів спорідненості, а також низхідний і висхідний напрямки. Так, О. Трубачов зазначає, що термінами кровної спорідненості є назви батька, матері, дитини, сина, доньки, брата сестри; за низхідною – це назви онука та правнука, за висхідною – назви діда, баби, до яких фактично прирівняні терміни, що виражають значення нерідних людей – назви вітчима, мачухи та ін. [Трубачёв 1959: 18].

Як зауважує А. Бурячок, сучасна система назв спорідненості по прямій лінії охоплює не більше чотирьох поколінь й у висхідному, і низхідному напрямках, між якими ступінь спорідненості не однаковий. Тому розрізняємо спорідненість по прямій лінії першого ступеня (між

батьками та їхніми дітьми), другого ступеня (між дідами та їхніми онуками), третього ступеня (між прадідами та їхніми правнуками) [Бурячок 1961: 9 – 10].

Другий ступінь спорідненості по прямій лінії виражений семами 'дід': 'баба' та 'онук' : 'онука', що репрезентують спорідненість між дідами та онуками. Етимологічно пов'язані з назвами другого ступеня спорідненості поняття, виражені опозиціями 'прадід' : 'прабаба' та 'правнук' : 'правнука' в низхідному та висхідному напрямках, які становлять третій ступінь спорідненості по прямій лінії.

Отже, умовно можна виділити дві групи корелятивних пар: гіпоніми до назви *предки* (*батько* : *мати*; *дід* : *баба*, *прадід* : *прабаба*) та гіпоніми до назви *нащадки* (*син* : *дочка*; *онук* : *онука*, *правнук* : *правнука*), частина яких семантично пов'язана з гіперонімами через проміжний компонент: предки – *батьки* – батько, мати; нащадки – *діти* – син, дочка; нащадки – *онуки* – онук, онука. Створюються ряди 'послідовних парадигм' або 'парадигми різних ступенів' [Широков 1998: 135].

Зауважимо, що НС у „Малоруско-німецькому словарі” Є. Желехівського, С. Недільського (далі СЖ) та „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка (далі СГ) мають розгалужену систему найменувань. Системні відношення засвідчують опозиції сем: 'батько' : 'мати'; 'дід' : 'баба'; 'син' : 'дочка'; 'брат' : 'сестра'; 'вітчим' : 'мачуха'; 'хрещений' : 'хрещена'; 'кум' : 'кума'; 'свекор' : 'свекруха'; 'тесть' : 'теща'; 'чоловік' : 'дружина'; 'прадід' : 'прабаба'; 'онук' : 'онука'; 'правнук' : 'правнучка'; 'дядько' : 'тітка'; 'племінник' : 'племінниця'; 'зять' : 'невістка'; 'дівер' : 'діверка'; 'шурин' : 'шуринова'.

Предметом нашої уваги є зіставна характеристика фрагментів лексиконів „Малоруско-німецького словаря” Є. Желехівського, С. Недільського [СЖ 1982] та „Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка [СГ 1996] щодо репрезентації назв спорідненості прямої лінії другого ступеня, виражених опозиціями сем 'дід': 'баба'; 'прадід': 'прабаба', онук' : 'онука' і 'правнук' : 'правнучка'; 'праправнук' : 'праправнучка'. Аналіз матеріалу включає репрезентацію назв окремого десигната з усіма фонетичними, акцентними, словотвірними, лексико-семантичними варіантами, з'ясування структури словотвірного гнізда.

Разом з назвами *батько*, *мати* гіпонімами до поняття 'предки' є слова, що наповнюють семи 'дід': 'баба'; 'прадід': 'прабаба', які створюють ряди послідовних парадигм.

Сема 'дід' представлена 3 спільними лексемами в обох словниках: **дід*/ *дід*; *дідо*/ *дідо*; *діду́сь*/ *діду́сь*. Окрім того, СЖ подає *гід*, *гідько*, *дідько*; *діди*; *діду́ник*, що має спільні репрезентанти в сучасних говірках (*г'ід*, *д'ідо*, *г'ідо* [АУМ 1984: II, к. 89]); (заміна [д] на [г] є однією з особливостей говірок південно-західного наріччя [Бевзенко 1980: 68]);

подане в загальнономовному словнику слово *дідо* має ремарку – *діал.* [ВТССУМ 2005: 304]).

СГ фіксує лексеми: *дідо́к, дідо́чок, діду́нь, діду́ньо, діду́нечко, діду́сик, діду́сьо, діду́сечко, діди́ще, дідуга́, дідуга́н; дідичок; дідонько; дідонько; діду́нь, діду́ньо; діду́сенько, діду́сь; діду́сенько*, кожна з яких має позитивну або негативну конотацію й засвідчена сучасними нормативними словниками (окрім *діду́сьо, діду́нечко*) [ВТССУМ 2005: 304]. Загальна кількість слів аналізованої семи в СЖ становить 8, а в СГ – 19.

Словотвірне гніздо лексеми *дід* містить такі складники: у СЖ – (*діді́вський; дідо́вий, діді́в*); у СГ – (*діді́в; діді́вський; діду́сів*), спільними з яких є 2 лексеми. Сучасні словники подають, крім названих, низку інших похідних, уживаних у сучасній літературній мові.

Сема 'баба' представлена такими спільними лексемами в обох словниках **ба́ба; ба́биця; ба́бка; бабу́нечка; бабу́ня; бабу́ся*, що належать до загальноновживаних і фіксовані сучасними словниками [ВТССУМ 2005: 50]. Окрім того, у СЖ зафіксовано лексему *ба́биця*. СГ подає *бабе́га; ба́бинка; ба́бисько; ба́бище; ба́бойка; ба́бонька; ба́бочка; бабу́сенька; бабу́сечка*. Загальна кількість лексем становить у СЖ 7, а в СГ – 15. Збільшення кількості реєстрових одиниць у СГ можна пояснити увагою укладача до слів зі зменшено-пестливим та згрубілим значенням, зокрема, з суфіксами: *-есеньк-, -есечк-, -еч-, -иськ-, -ищ-, -очк-, -ойк-, -оньк-*, які вказують на суб'єктивну оцінку предмета.

Словотвірне гніздо лексеми *баба* включає вокабули, серед яких спільними є 7 (*ба́бин, ба́бити, ба́бський / ба́бський, ба́бство, бабува́ти = бабити; ба́бчин / ба́бчин [СЖ 1982], ба́б'ячий / ба́б'ячий*). У СЖ зафіксовані лексеми, не подані в СГ (*ба́бінець, ба́біти, ба́бня*), а в СГ уведено похідні, утворені від слова *баба* з вторинним значенням, зокрема, 'бути повивальною бабкою'. Усі лексеми, крім прикметника *ба́бінський*, дієслова *ба́битися*, зафіксовані сучасними нормативними словниками [ВТССУМ 2005: 50 – 51].

Сема 'прадід' представлена лексемами **праді́д/ праді́д; прапраді́д/ прапраді́д [СЖ 1982]; праро́дич; праро́дичка [СЖ 1982]; праі́щур; пре́док*. Окрім того, СЖ подає *праба́бка; праба́тько; прапре́док; праро́дитель; предки*. Усі вони фіксуються сучасними нормативними словниками, крім лексем *праро́дитель* і *праба́тько*, замість останнього подано назву *праба́тьки* [ВТССУМ 2005: 1100].

Сема 'прабаба' виражена спільно лексемою **праба́ба*. Окрім того, СЖ подає *праба́бка; праро́дичка*. СГ – *прапраі́щурка; праі́щурка*. Таким чином, у СЖ зафіксовано 13, у СГ – 9 лексем на позначення поняття 'прадід', 'прабаба'. Лексеми *праба́бка, праба́тько, прапре́док, праро́дитель, предки* відсутні у СГ, імовірно, через недостатню джерельну базу словника, а також тому, що у СГ подано розгалужений ряд назв – *праі́щур, праі́щурка, прапраі́щур* (з покликанням на твори Г. Барвінок та „Матеріали до української етнології”, 1889, 1900), які

активно використовують у сучасній літературній мові. Можливо, Б. Грінченко надав перевагу цим лексемам через їхнє поширення в літературних джерелах, а ті, що подані в СЖ, уважав рідковживаними, діалектними чи розмовними.

Словотворче гніздо лексем *прадід*, *прабаба* складається з кількох похідних, серед яких *прадідний/ прадідний, прадідівський/ прадідівський, прадідівщина/ прадідівщина* [СЖ 1982] збігаються в зіставлених словниках, за винятком одного прикметника *прабабський*, який у СЖ не зафіксовано.

Гіпонімами до назви 'нащадки' є пари 'онук' : 'онука' і 'правнук' : 'правнучка'; 'праправнук' : 'праправнучка'. Сема 'онук' представлена спільною в обох словниках одиницею **онук*. Окрім того, СЖ подає фонетичні та лексичні варіанти: *внук, онуча, внуча; онучок*.

Сема 'онука' виражена лексемою **онука*. СЖ подає також *онучка, онучечка*. Окрім того, СЖ подає похідні до слова *внук* (*внуки, внукова, внукове*). Більша кількість складників, які репрезентують споріднені семи 'онук', 'онука', 'правнук', 'правнучка', 'праправнук', 'праправнучка', у СЖ засвідчує увагу укладача до фонетичних варіантів слів, що, своєю чергою, пов'язані з різною вимовою цих слів та різною традицією позначати їх на письмі, а це відтворено сучасними нормативними словниками: *внук* (*онук*, рідко *унук*) 'син сина або дочки', *внука* (*онука*, рідко *унука*) 'дочка сина або дочки', *внуки* (*онуків*, рідко *унуків*) 'належний, властивий онукові' [ВТССУМ 2005: 195].

Утворення праслов'янського *вѣнукъ* учені відносять до утворень порівняно пізнього часу [Трубачёв 1959: 73], однак значних відхилень від загальнослов'янської форми в слов'янських мовах не спостережено. Проте пізніші локальні фонетичні зміни сприяли утворенню варіантів: *мнук, мнучонок* (рос., діал.), *gnuk* (пол., діал.), *унук* (білор.), *внучка* (староукр.), *унук* (сербс.) та ін. Кожна окрема форма, як стверджує О. Трубочов, по-своєму правильно продовжує праслов'янську [Трубачёв 1959: 74].

Сема 'правнук' наповнена лексемами, які мають акцентні особливості: СЖ – *п^авнук*; СГ – *п^авнук*. Сема 'правнучка' у СЖ представлена лексемою *п^авнучка*, *п^авнучка* і відсутня у СГ. Сема 'праправнук' репрезентована спільною для обох словників лексемою **п^ап^авнук*. Сема 'праправнучка' представлена тільки в СГ – *п^ап^авнучка*. Загальна кількість лексем становить у СЖ – 12, у СГ – 5.

Подальші низхідні ступені спорідненості позначаються тими ж засобами, що й висхідні, з приєднанням префікса *пра-* до усталеного фонетичного варіанта слова.

Отже, репрезентація ТГЛ „Назви спорідненості” в „Малоруско-німецькому словарі” Є. Желехівського, С. Недільського і „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка засвідчує високий науковий ступінь обробки лексичного матеріалу, ретельний аналіз вокабуляру словників, які були відомі на той час, глибоке вивчення джерел

лексикографічних праць та прагнення укладачів якомога повніше представити в словнику лексику української мови кінця XIX ст.

Аналіз НС демонструє, що до вокабуляру СГ і СЖ включено:

послідовно –

– нейтральні загальноживані неконотовані лексеми (напр.: *дід, баба, онук, онука*);

– діалектні лексеми, обмежені у вжитку конкретною територією (напр.: *гід, гідько*);

– лексеми із суфіксами суб'єктивної оцінки (*баб'єга, бабисько, бабище*);

спорадично –

– варіанти однієї лексеми (*гідько, дідько; правнук*).

Цікавими є випадки, коли Б. Грінченко, імовірно, помічаючи тенденції збільшення функціональної активності окремих лексем, вилучає з вокабуляра рідковживані, на його думку, слова, наявні в „Малоруско-німецькому словарі”, і додає лексеми, які, на переконання лексикографа, стали вживатися частіше чи, можливо, краще передають потрібне значення. Цим можна пояснити вилучення слів *прабабка, прабатько, прапредок, прародитель, предки*, зафіксовані словником Є. Желехівського, С. Недільського, і водночас уведення лексем *пращур, пращурка, прапращур*, які в сучасній українській мові замінили назви, репрезентовані в „Малоруско-німецькому словарі”.

Зіставний аналіз назв тематичної групи спорідненості підтверджує наявність системних відношень між одиницями ТГ, на що вказує набір кореляцій, які формують систему номінацій осіб за спорідненістю в „Малоруско-німецькому словарі” Є. Желехівського, С. Недільського та „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка. Наведені дані цілком переконливо доводять, що аналізовані лексикографічні праці залишаються цінною пам'яткою української мови, оскільки мають для нашого часу значення великих і важливих довідників – зібрання матеріалів лексики живої народної та літературної мови, які стануть поштовхом для нових праць з української лексикографії.

Література

АУМ 1984 – Атлас української мови : в 3 т. / Т. В. Назарова, І. Г. Матвіяс, І. О. Варченко та ін. ; редкол. : І. Г. Матвіяс (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1984.; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 247 с.; **Бурячок 1961** – Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 150 с.; **ВТССУМ 2005** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **СГ 1996** – Словарь української мови : у 4 т. / за ред. Б. Грінченка : фотопередрук ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1 – 4; **Семенов 1998** – Семенов О. М. Мовне родинознавство /

О. М. Семенов ; Глухів. держ. пед. ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. – Глухів, 1998. – 49 с.; **СЖ 1982** – Малоруско-німецкий словарь : у 3 т. / Є. Желехівський, С. Недільський : фотопередрук з післясловом Олексі Горбача. – Мюнхен, 1982. – Т. 1 – 3; **Трубачёв 1959** – Трубачёв О. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О. Трубачёв. – М. : Изд-во АН СССР. – 1959. – 210 с.; **Широков 1998** – Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков ; НАН України. Укр. мовно-інформ. фонд. – К. : Довіра, 1998. – 331 с.;

Скиба І. Г. Словники Є. Желехівського, С. Недільського та за редакцією Б. Грінченка як важливе джерело дослідження назв спорідненості

У статті запропоновано зіставну характеристику фрагментів лексиконів, що репрезентують назви спорідненості прямої лінії другого ступеня, виражених опозиціями сем 'дід': 'баба'; 'прадід': 'прабаба', 'онук': 'онука' і 'правнук': 'правнучка'; 'праправнук': 'праправнучка' з фонетичними, акцентними, словотвірними, лексико-семантичними варіантами, структурою словотвірного гнізда. Здійснений аналіз матеріалу засвідчує, що словники Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка залишаються цінним джерелом дослідження лексики діалектної та літературної мови.

Ключові слова: тематична група лексики, сема, лексема, діалект, реєстр, лексикон.

Скиба И. Г. Словари Е. Желеховского, С. Недельского и под редакцией Б. Гринченко как важный источник исследования названий родства

В статье предложено сравнительную характеристику фрагментов лексиконов, представляющих названия родства прямой линии второй степени, выраженных оппозициями сем 'дед': 'баба'; 'прадед': 'прабаба', 'внук': 'внучка' і 'правнук': 'правнучка'; 'праправнук': 'праправнучка' с фонетическими, акцентными, словообразовательными лексико-семантическими вариантами, структурой словообразовательного гнезда. Проведенный анализ материала свидетельствует о том, что словари Е. Желеховского, С. Недельского и под редакцией Б. Гринченко остаются ценным источником исследования лексики диалектного и литературного языка.

Ключевые слова: тематическая группа лексики, сема, лексема, диалект, реєстр, лексикон.

Skyba I. G. Dictionaries by Ye. Zhelehovsky, S. Nedelsky and B. Grinchenko's Dictionary as Important Source of Researching the Names of Kinship

In the article the peculiarities of representing vocabulary groups of the names of kinship represented by oppositions of semes 'дід': 'баба'; 'прадід': 'прабаба', онук' : 'онука' and 'правнук' : 'правнучка'; 'праправнук' : 'праправнучка' are considered. The analysis of the material includes representing the names of particular designate with all phonetic, accentual, word building, lexical and semantic variants. The sources of research are dictionaries of the late XIX – early XX century: „Malorusko-German dictionary” by Ye. Zhelehovsky, S. Nedelsky, „The Ukrainian language dictionary” by B. Grinchenko and also modern dictionaries of dialect and literary language.

Key words: subject vocabulary groups, seme, lexeme, dialect, register, lexicon.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2012 р.

Прийнято до друку 21.12.2012 р.

Рецензент – д-р філол. н., проф. Глуховцева К. Д.